

УДК 37.013.77:378.147

О. В. Прудська

ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЗУМОВЛЕНОСТІ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ-ПЕРШОКУРСНИКІВ ДО СИСТЕМИ НАВЧАННЯ У ВНЗ

У статті розкрито деякі особливості формування адаптивності в студентів-першокурсників у процесі навчання у вищій школі.

Ключові слова: адаптація, адаптивність, індивідуальний стиль діяльності, індивідуальний стиль мислення, студент.

Прудская О. В. Исследование индивидуальной обусловленности адаптации студентов-первокурсников к системе обучения в вузе. В статье раскрыты некоторые особенности формирования адаптивности у студентов-первокурсников в процессе обучения в высшей школе.

Ключевые слова: адаптация, адаптивность, индивидуальный стиль деятельности, индивидуальный стиль мышления, студент.

Prudska O. V. Research of Freshmen' Individual Adaptation Conditionality to Training System at High School. Some features of freshmen' adaptability formation in the process of education at higher school are described in the article.

Key words: adaptation, adaptability, individual activity style, individual style of thinking, student.

Постановка наукової проблеми та її значення. При вступі до ВНЗ абітурієнти лише приблизно уявляють собі, які очікування щодо них висуває навчальний заклад. У свою чергу, в студентів-першокурсників заздалегідь формуються певні уявлення та очікування про їхню майбутню навчально-професійну діяльність. У тому випадку, якщо вони виявляться помилковими або необґрунтованими, студент буде відчувати розчарування, незадоволеність, розгубленість тощо. Це може призвести до зниження навчальної активності студентів, падіння їхньої успішності, і, у випадку крайньої зневіри у власних силах, навіть до відрахування студента з лав вищого навчального закладу. Тому для розв'язання цієї проблеми необхідно застосовувати і розвивати такий інструмент як адаптація. Для успішної адаптації має значення вміння швидко орієнтуватися в нових умовах, вміння знаходити в межах існуючих умов нові можливості досягнення мети. Вирішення цієї проблеми потребує пошуку оптимальних шляхів забезпечення психологічної адаптації студентів-першокурсників, які б сприяли їх пристосуванню до умов навчальної діяльності відповідно

до вимог системи вищої освіти. Вироблення конкретних стратегій адаптації до системи навчання у ВНЗ передбачає індивідуальний підхід і залежить від індивідуальних особливостей особистості (способів сприймання й аналізу інформації, особливостей планування, здійснення та контролю діяльності) та індивідуальних поведінкових механізмів, тобто залежить від наявності у студента певного індивідуального стилю діяльності.

Мета статті – теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження взаємозв'язку між здатністю до адаптації та сформованістю індивідуального стилю діяльності у студентів першого курсу економічного ВНЗ.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Проблема адаптації є однією з тих загальнозначущих наукових проблем, в яких представлена велика кількість теоретичних напрямів. Феномен адаптації вивчається на стику різних наук і має міждисциплінарний характер. У теперішній час термін «адаптація» входить до понятійного апарату багатьох наук: філософії, психології, соціології, біології, фізіології, медицини і в сучасних умовах набуває все більшого значення для комплексного вивчення людини. Одним із найважливіших аспектів загального процесу адаптації є власне психологічна адаптація, яка зумовлює оптимальну взаємодію особистості та середовища, забезпечує адекватність її поведінки вимогам соціального оточення. Вивченням цієї проблеми психології займалися багато дослідників, як вітчизняних, так і закордонних. Серед них перш за все необхідно відзначити роботи Г. Айзенка (1972), Ф. Б. Березіна (1988), Г. Гартмана (1958), А. М. Леонтева (1971), Ф. З. Меєрсона (1988), А. А. Налчаджяна (1988, 2010), Б. Д. Паригіна (1999), А. В. Петровського (1990), О. А. Реана (2008), С. Л. Рубінштейна (2008), Л. Філіпса (1968), Т. Шибутані (1998) та інших. У багатьох представлених дослідженнях поширеним поглядом є трактування адаптації як процесу і результату. Адаптація як процес характеризується накопиченням знань, навичок, умінь, розвитком компетентності та майстерності, а також змінами у психічній організації особистості – змінюються когнітивні (перцептивні, мнемічні, мислительні, імажитивні) та особистісні (мотиваційні, емоційно-вольові) процеси. Результат адаптації виражається в ефективності пристосування особистості до оточуючих умов і передбачає оволодіння нею певними механізмами та способами адаптивної поведінки.

Як зазначалося вище, адаптація – це процес певних внутрішніх перетворень, які дають змогу особистості активно пристосовуватися до умов існування. Іншими словами, можна говорити про виникнення стану адаптованості, що визначається актуальністю ситуації і передбачає перебування особистості у певному психічному стані, який є фоном протікання будь-якої діяльності (в нашому випадку мова йде про навчально-професійну діяльність студентів). Адаптованість, за визначенням В. Г. Крисько, розуміється як «адекватність психічної діяльності особистості заданим умовам середовища і діяльності у певних обставинах» [4, 138].

Безперечно, ознакою успішної адаптації, на думку дослідників, є результативність діяльності, ефективність поведінки особистості. Під оптимальною поведінкою розуміють адекватну поведінку, яка дозволяє приймати адекватні рішення, здійснюється особистістю без зусиль, ознаки стресу відсутні. Така поведінка є оптимальною з погляду як самої особистості, так і суспільства. Одним із критеріїв досягнення такої поведінки, на думку А. А. Налчаджяна, є наявність в особистості «потенційної та актуальної здібності досягнення загальної або гнучкої, творчої адаптованості» [5, 52]. Але, як далі стверджує автор, адаптивні можливості особистості мають межі. Досягнення адаптованості особистістю можливе не тільки за наявності внутрішніх умов, але й за умов обмеженості варіантів поведінки. У випадку багатоваріантних ситуацій, вибір оптимального з них стає неможливим, внаслідок чого може наступити стан дезадаптованості [5]. Таким чином, робить висновок А. А. Налчаджян, необхідно обов'язково «з'ясувати структуру та психологічні особливості соціальних ситуацій, а також їхнє особистісне індивідуалізоване сприймання та трактування. Без знань про особистість людини, її установки, уявлення про світ, інтерналізовані нею соціальні норми, рівень розвитку її захисних та незахисних адаптивних механізмів та їхніх комплексів неможливо зрозуміти особливості її адаптивних процесів» [5, 52–53]. Отже, формування адаптованості виявляється неможливим без наявності в особистості такої специфічної якості як адаптивність. Остання визначає індивідуальні відмінності особистості у її здатності досягти рівня результативної взаємодії з середовищем.

Під адаптивністю як психологічною категорією, розуміють наявність у особистості певних «психологічних ресурсів, якими вона адаптується до складних ситуацій» (А. А. Налчаджян) [5, 66]. Інше трактування поняття «адаптивність» пропонують А. В. Петровський

та М. Г. Ярошевський: «Адаптивність (неадаптивність) – це тенденція функціонування цілеспрямованої системи, яка визначається відповідністю (невідповідністю) між її цілями та досягнутими в процесі діяльності результатами... Таким чином, адаптивність виражається в узгодженості мети та результатів» [7, 11]. Відповідно, різні цілі зумовлюють різні варіанти адаптивної спрямованості: застосування гомеостатичного варіанту як адаптивного результату забезпечує досягнення рівноваги; гедоністичний варіант передбачає отримання насолоди, уникнення страждань; прагматичний варіант спрямований на досягнення практичної користі, успіху тощо [7].

У психологічній літературі досить часто поняття «адаптивність» позначають різними термінами: «адаптивні ресурси», «адаптивні здібності», «адаптивний потенціал» (Г. Сельє, Л. Філіпс та ін.), що вказує на наявність у людини певної здатності відповідати вимогам, які висуває до неї середовище. Найбільш точним, на наш погляд, буде застосування саме терміну «адаптивні здібності». Говорячи про адаптивні здібності, А. А. Налчаджян розрізняє потенційні адаптивні здібності (тобто потенційну адаптивність) та актуальні адаптивні здібності (тобто актуальну адаптивність). Наявність у особистості потенційних адаптивних здібностей в умовах виникнення нової ситуації передбачає їхнє подальше перетворення у так звану ситуативну здібність, яка забезпечує актуальну адаптацію [5]. Розглядаючи актуальні адаптивні здібності особистості, А. А. Налчаджян виокремлює такі їхні види:

- *загальну адаптивність* особистості, яку він визначає як «здатність до адаптації у певних типах соціальних ситуацій» і зазначає, що вона «залежить від рівня нормальності формування особистості в онтогенезі, її адаптивних механізмів» [5, 66]. Основним завданням загальної адаптивності є забезпечення внутрішньої готовності до адаптації [5]. Тобто можна говорити про виникнення мотивів, які виступають як спонукальна сила і спрямовують діяльність особистості на вирішення конкретних задач в актуальних типових умовах;
- *нормальну адаптивність*, тобто «різні види нормальної адаптивної здібності (вона може бути нормальною незахисною та нормальною захисною)» або девіантну адаптивність, тобто «здатність до різних видів девіантної адаптації (може бути зумовлена патологічними змінами особистості)» [5, 66]. Але

така характеристика, на наш погляд, може свідчити про напрям розвитку як загальної, так і ситуативної адаптивності;

- *ситуативну адаптивність*, тобто «здібність до ситуативної адаптації» [5, 66]. Рівень її розвитку залежить від рівня сформованості у особистості загальної здібності до адаптації. Важливим завданням ситуативної адаптивності, на думку автора, є створення способів гнучкого реагування за умов виникнення нетипових ситуацій, коли у суб'єкта не існує готових способів дій [5]. Іншими словами, мова йде про наявність в особистості здатності аналізувати, узагальнювати, систематизувати інформацію про перебіг актуальної ситуації, здатності прогнозувати і об'єктивно оцінювати результати власної діяльності та відповідно до цих результатів вносити необхідні корективи тощо.

Таким чином, адаптивність виступає як комплексна, інтегрована здібність, яка зумовлює адаптивну поведінку особистості. Актуальний рівень розвитку адаптивності породжує в індивіда схильність до втілення певних стратегій адаптивної поведінки і полягає у пристосуванні до нових умов, у створенні нових способів дій. Саме рівень адаптивності, як вже зазначалося вище, може свідчити про рівень адаптації особистості, яка, в свою чергу, виявляється в успішності діяльності людини та задоволеності її результатами. Виходячи з зазначеного, можна стверджувати, що формуванню цієї якості особистості сприятиме сформованість в неї індивідуального стилю діяльності. На думку В. С. Мерліна, індивідуальний стиль діяльності характеризує «взаємовідносини об'єктивних вимог діяльності та властивостей особистості» і визначається «своєрідністю дій, які застосовуються для здійснення мети» [6, 256–257]. Подібно трактують поняття «індивідуальний стиль діяльності» й інші автори: «система найбільш ефективних прийомів та способів організації власної діяльності, деяка стійка система особливостей діяльності та поведінки» (Є. П. Ільїн) [2, 279]; «зумовлена типологічними особливостями стійка система способів, яка формується у людини, що прагне до найкращого здійснення даної діяльності»; «індивідуально-своєрідна система психологічних засобів, які свідомо або стихійно залучає людина з метою найкращого врівноваження своєї (типологічно зумовленої) індивідуальності з предметними, зовнішніми умовами діяльності» (Є. О. Климов) [3, 265].

Є. П. Ільїн [2], Є. О. Климов [3; 6], В. С. Мерлін [6] зауважують, що під індивідуальним стилем діяльності необхідно розуміти цілісну

систему взаємопов'язаних та взаємозалежних дій і операцій, які дають можливість особистості ефективно досягати поставленого результату.

Таким чином, індивідуальний стиль діяльності «...є одним з найважливіших механізмів пристосування людини до будь-якого виду діяльності» [2, 284–285], тобто сформованість певного індивідуального стилю діяльності дозволяє особистості коригувати його залежно від вимог конкретної діяльності. Отже, індивідуальний стиль діяльності – це сукупність особливостей діяльності конкретної особистості, що виявляється у наступних моментах: у постановці тієї чи іншої мети; у виборі певного способу досягнення мети; у своєрідності реалізації обраного способу [10, 4].

Відповідно до особливостей здійснення етапів діяльності можна виокремити два види індивідуального стилю діяльності: підготовчий та виконавчий. Перший характеризується ретельною попередньою підготовкою дій, детальним обмірковуванням ситуації, намаганням виключити ризик і передбачити всі можливі ситуації розвитку подій, результати та наслідки прийнятих рішень. Другий, навпаки, не передбачає докладного, розгорнутого планування. Основна увага при цьому приділяється виконанню діяльності та виправленню виявлених недоліків у ході її реалізації. Характерною рисою виконавчого індивідуального стилю діяльності є здатність легко переключатися з одних умов виконання на інші [2]. Відмінності у прийомах отримання та обробки даних, способах планування, здійснення та контролю діяльності, особливості прийняття рішень зумовлені різними когнітивними стилями діяльності особистості. Поняття когнітивного стилю використовується на позначення, з одного боку, міжіндивідуальних відмінностей у процесах переробки інформації і, з іншого боку, типів людей залежно від особливостей їх когнітивної організації [9].

Багатозначність терміну «стиль» виявила себе у різноманітності тих явищ, які підводилися під це поняття. Зокрема, під когнітивним стилем розумілися стійкі та постійні відмінності в когнітивній організації і когнітивному функціонуванні (Р. Клаус), профіль розумових здібностей (Д. Броверман), спосіб когнітивного аналізу і структуризації свого оточення, якому надається перевага (Г. Віткін); індивідуальні особливості пізнавальних процесів, які характеризуються стійкістю у різноманітних ситуаціях при розв'язанні різних задач (А. Соловйов) [9, 39]. При вивченні когнітивних стилів дослідницький інте-

рес зміщується від змістовних характеристик пізнавальної активності до способів її організації, при цьому на перший план виходять типові для кожної конкретної особистості індивідуально своєрідні прийоми отримання і переробки інформації про навколишній світ.

Інша психологічна школа, що займалася вивченням когнітивних стилів, пов'язана з іменами співробітників Менінгерівської клініки: Дж. Клейна, Р. Гарднера, П. Хольцмана [9, 29]. Вони розглядають когнітивний стиль як взаємовпорядковану систему когнітивних атитюдів (установок), що утворює особливий структурний рівень особистості. Установка – готовність, схильність суб'єкта, яка виникає при передбаченні ним появи певного об'єкта і яка забезпечує стійкий цілеспрямований характер перебігу діяльності відносно певного об'єкта [9]. У вітчизняній психології В. С. Мерлін відмежовує стиль діяльності від когнітивного стилю (за Г. Віткіним) та інструментальних стилів (за Г. Олпортом) на тій підставі, що перший відображає взаємодію об'єктивних вимог діяльності та властивостей особистості, а інші є внутрішніми характеристиками особистості [7]. Е. І. Маствіліскер, аналізуючи співвідношення між когнітивними стилями і стилем діяльності, робить висновок, що перший характеризує якісну сторону пристосування до вимог діяльності і чим вище рівень індивідуального стилю діяльності, тим більше виражений когнітивний стиль. Загальною для когнітивного стилю і стилю діяльності є їхня компенсаторна функція, заснована на тому, що всі стилі гармонізують співвідношення між окремими психічними функціями. Надалі адаптивна модель індивідуального стилю діяльності все більшою мірою зміщується від компенсаторної активності у бік активності перетворення дійсності. На відміну від індивідуального стилю когнітивний стиль виступає, як характеристика особистості, а не діяльності [8].

Отже, не дивлячись на різні підходи до визначення критеріїв вивчення та закономірностей вивчення, усі автори когнітивний стиль розуміють як індивідуально своєрідний спосіб відображення людиною оточення, вибору певних способів реагування та їхньої регуляції.

Однією з характеристик певного когнітивного стилю є сформованість у особистості відповідних стилів мислення, серед яких, як відомо, виділяють: синтетичний, ідеалістичний, прагматичний, аналітичний, реалістичний.

До основних рис відповідного стилю мислення дослідники О. Алексєєв та Л. Громова включили такі:

- особистостям із *синтетичним* стилем мислення притаманна здатність до інтегрування інформації в новій, творчій комбінації; прагнення до постійних змін; готовність до втілення достатньо ризикованих рішень, які дозволяють уникнути стандартних, звичних дій та вчинків. Проте вони відчують необхідність у пошуку власної теорії, яка б дозволила обґрунтувати прийняття рішення; здатність діяти в ситуаціях напруженої дискусії, забезпечуючи дискусійне обговорення проблем у професійній групі, але не завжди спрямовані та зосереджені на втіленні цих рішень на практиці;
- люди з *ідеалістичним* стилем мислення у своїй діяльності уникають теоретичного та емпіричного аналізу інформації і швидше спираються на інтуїтивну оцінку ситуації. Важливою особливістю ідеалістів є сконцентрованість на людських цінностях, мотивах, прагненнях, у своїх рішеннях вони намагаються врахувати соціальні та суб'єктивні фактори, ухиляються від конфліктів, в умовах виникнення протиріч прагнуть віднайти спільні риси. Висока рецептивність ідеаліста дозволяє йому брати до уваги доволі широкий спектр поглядів та цілей, які він намагається асимілювати в «ідеальному», привабливому для всіх рішенні;
- характерними властивостями *прагматичного* стилю мислення є прагнення використати якомога більше можливостей, які дозволяють швидше досягнути мети. Прагматики детально планують власні дії у конкретних ситуаціях, але у складних змінених умовах виявляють гнучкість, тобто здатні відмовитися від наміченого і прийняти нове адекватне рішення. Такий стиль мислення не передбачає ґрунтового теоретичного аналізу та перспективного планування, але передбачає високий рівень можливостей для втілення прийнятих рішень;
- *аналітичний* стиль мислення передбачає ґрунтовне теоретичне вивчення ситуації, знаходження логічного, раціонального, системного рішення. Представники цього типу мислення прагнуть до попереднього детального планування діяльності; вважають за необхідне прорахувати і передбачити всі можливі результати та наслідки власної діяльності. Для цього їм необхідно проаналізувати якомога більше додаткових даних, що характеризують ситуацію. Аналітикам властиве суворе дотримання намі-

чених планів, тому їм не подобаються ситуації, які характеризуються невизначеністю та ризикованістю;

- *реалістичний* стиль мислення характеризується сконцентрованою на реальних фактах і конкретних результатах діяльності, прагненням до виправлення, коригування ситуації та існуючих умов з метою досягнення найкращого результату. Реаліст добре орієнтується у конкретних ситуаціях з чітко визначеною метою, прагне до знаходження рішень, що задовольняють актуальні, невідкладні потреби, схильний до методичного здійснення діяльності та отримання практичного результату [1, 18–24].

Метою нашого дослідження було визначення домінуючих стилів мислення студентів-першокурсників економічного ВНЗ та вплив виявлених індивідуальних стилів інтелектуальної діяльності на формування здібності до адаптації. В експерименті взяли участь 129 студентів першого курсу Криворізького економічного інституту «КНЕУ ім. В. Гетьмана». Нами була обрана методика «Дослідження індивідуального стилю мислення» О. Алексєєва та Л. Громової, яка спрямована на визначення способу мислення людини.

При обробці даних необхідно врахувати можливість розвитку окремого стилю мислення на рівні: дуже сильної переваги певного стилю мислення, тобто він фактично є для людини головним; сильної переваги певного стилю мислення, тобто людина використовує його систематично, послідовно і в більшості ситуацій; помірної переваги певного стилю мислення, тобто при інших рівних умовах людина використовує його більше або частіше, ніж інші стилі; критичного, пластичного використання певного стилю мислення залежно від ситуації та проблеми; помірного нехтування певним стилем мислення, тобто при інших рівних умовах людина уникає його при розв'язанні значущих для неї проблем; сильного нехтування певним стилем мислення, тобто людина скоріш за все його постійно ігнорує; певний стиль мислення є для людини взагалі неприйнятним, тобто людина не використовує його практично ніде і ніколи, навіть якщо він є найкращим підходом до проблеми за даних умов.

Кількісно-якісний аналіз отриманих даних показав, що у студентів першого курсу домінуючими є такі стилі мислення: аналітичний – 41,7 % (при цьому показник розвитку цього стилю знаходиться на рівні «помірна перевага»); реалістичний – 31,2 % (показником розвитку зазначеного стилю є «помірна» та «сильна перевага»); синтетич-

ний – 18,8 % (цей стиль знаходиться на рівні «помірної переваги»); прагматичний – 6,2 % (студенти з таким стилем мислення демонструють критичне, пластичне його використання у навчальній діяльності); ідеалістичний – 2,1 % (переважання цього стилю у студентів майже не виявлено, але при цьому показники його розвитку в окремих випадках становлять рівні «пластичного використання» та «помірної переваги»). Кількісні результати дозволяють зробити висновок про те, що у більшості студентів (62,6 %) сформовані такі стилі мислення (аналітичний, синтетичний, ідеалістичний), які створюють основу підготовчого індивідуального стилю діяльності, що передбачає ґрунтовне планування кінцевого результату. Це, в свою чергу, свідчить про достатній розвиток загальної адаптивності (яка зумовлює здатність особистості продукувати способи реагування у типових, звичних умовах здійснення діяльності).

Виконавчий індивідуальний стиль діяльності передбачає можливість знаходження нових механізмів виконання, зміну усталених способів дій і базується на сформованості таких стилів як реалістичний та прагматичний (37,4 %). Це означає, що ситуативна адаптивність (здатність особистості орієнтуватися у мінливому оточенні і виробляти відповідні способи дій, тобто на основі аналізу актуальної ситуації змінювати власні дії) у студентів не сформована в достатній мірі та потребує подальшого розвитку.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, ефективність адаптації залежить від адекватності обраної стратегії поведінки. Ця адекватність визначається об'єктивними (вимоги середовища) та суб'єктивними (специфіка індивідуального стилю діяльності і поведінки особистості) умовами. Психологічним підґрунтям індивідуального стилю діяльності є когнітивний стиль, який визначає індивідуальні відмінності в способах організації та переробки інформації і набутого досвіду. Отримані експериментальні дані підтверджують теоретичні положення щодо закономірностей перебігу адаптаційного процесу та окреслюють перспективи подальших досліджень особливостей формування адаптивності у студентів-першокурсників у процесі їхньої навчально-професійної діяльності.

Список використаної літератури

1. Алексеев А. А. Поймите меня правильно или книга о том, как найти свой стиль мышления, эффективно использовать интеллектуальные ресурсы и обрести взаимопонимание с людьми / А. А. Алексеев, Л. А. Громова. – СПб. : Эконом. шк., 1993. – 352 с.

2. Ильин Е. П. Психология индивидуальных различий / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2004. – 701 с. : ил.
3. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения : учеб. пособие [для студ. высш. пед. учеб. завед.] / Е. А. Климов. – М. : Изд. центр «Академия», 2004. – 304 с.
4. Крысько В. Г. Социальная психология : курс лекций / В. Г. Крысько. – 3-е изд. – М. : ОМЕГА-Л, 2006. – 352 с.
5. Налчаджян А. А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии / А. А. Налчаджян. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Эксмо, 2010. – 368 с. – (Психологическое образование).
6. Психологический словарь / [под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
7. Психология индивидуальных различий / [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова]. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : АСТ ; Астрель, 2008. – 720 с.
8. Стиль человека: психологический анализ / [под ред. А. В. Либина]. – М. : Смысл, 1998. – 310 с.
9. Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума / М. А. Холодная. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 348 с.
10. Шаповал І. М. Індивідуальний стиль діяльності : тексти лекцій з дисципліни «Психологія діяльності та навчальний менеджмент» [для самостійного опрацювання] / І. М. Шаповал, О. В. Прудська. – Кривий Ріг : КЕІ КНЕУ, 2003. – 17 с.